

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1958.3.02>

HANS PÖÖGELMANN AJALOOLASENA

K. LAIGNA,

ajalooteaduste kandidaat

Väljapaistva eesti kommunisti ja Eestimaa Kommunistliku Partei juhtiva tegelase Hans Pöögelmanni (1875—1938) laiahaardelisest pärandist on seni ulatuslikumat käsitlemist leidnud peaaesjalikult tema ilukirjanduslik looming. Tema tegevus revolutsionäärina ja töörahva huvide eest võitleva publitsistina ning ajaloolasena aga ootab veel uurijaid. Käesoleva artikli ülesandeks on omalt poolt kaasa aidata nende lünkade likvideerimisele H. Pöögelmanni pärandi uurimisel ning anda ülevaade tema tööst ajaloo alal, sest oli ta ju J. Anveldi, V. Kingissepa ja mõnede teiste kõrval esimesi teerajajaid Eesti ajaloo marksistlikul käsitlemisel ning teda võib õigusega nimetada eesti marksistliku historiograafia tähtsaimaks rajajaks.

*

Juba oma varasemas publitsistlikus tegevuses (1895—1905), mil Pöögelmann oli alles kujunemas marksistiks, käsitleb ta ka teemasid ajaloo alalt. Sellest perioodist tuleb märkida tema «Pilte Tallinna minevikust», mis ilmusid 1903.—1904. aastal «Teataja» veergudel.¹ Faktilised andmed on autor võtnud balti-saksa ajalookirjandusest, kuid ainele lähenemise viis on juba siingi täiesti erinev reaktsiooniliste autorite omast. Pöögelmann lükkab ümber balti-saksa ajaloolaste seas agraarajaloo alal suurimaks autoriteediks peetud A. Tobieni katsed õigustada Balti parunite metsikut vägivallavõimu ja ilmutab sügavat kaastunnet Tallinna töötavatele hulkadele, mõistes teravalt hukka saksa koloniaalpoliitika nii minevikus kui ka autori tegevusajal. Pöögelmann kirjutab: «Püüdku sakslased kuidas tahes oma asumaade-poliitikat hariduse laialelaotamise sihiga kaunistada, see püüe jääb siiski liig läbipaistvaks ning ei suuda toorest, osalt vägivaldsetki omakasupüüdmist kaugeltki ära varjata.»² See kultuurtreegerlust otsustavalt tauniv seisukoht erines järsult mitte ainult Balti erikorda kaitsvate balti-saksa ajaloolaste, vaid ka Balti sakslastega kompromissi taotlevate eesti kodanlike ajaloolaste seisukohadest.

Marksistlikku metodoloogiat me «Piltides Tallinna minevikust» veel ei leia. See on ka mõistetav, sest Pöögelmanni esialgne tutvumine marksismiga oli alanud alles käesoleva sajandi esimestel aastatel. Murrang autori maailmavaates oli kõnesoleva töö kirjutamise ajal alles eos. Senised, kodanliku iseloomuga arvamused ja vaated olid aga visad kaduma.

¹ «Teataja», 18. märtsil, 17., 18., 30. ja 31. dets. 1903 ning 12., 13. ja 14. jaan. 1904.

² «Teataja», 18. dets. 1903.

Ta püüdis leida argumente Marxi õpetuse ümberlukkamiseks³ ning jätkas seda ka pärast 1903. aastal Leipzigi kaubandusülikooli tegeliku kaubandusteaduse osakonda astumist. Leipzigi viibides oli noorel üliõpilasel Pöögelmanni võimalik senisest palju põhjalikumalt süveneda Marxi ja Engelsi töödesse, ning nende raudne loogika ja suur veenmisjõud tegid oma töö. Kahtlemata oli suur tähtsus ka asjaolul, et Pöögelmann jälgis pingsalt elunähtusi ning otsis neile seletust. Seda aga võis ta leida ainult Marxi õpetuse alusel. Teooria leidis praktikas tõestuse ning Pöögelmanni eelarvamuste jää hakkas sulama. 1904. aastal, ja osalt ka veel 1905. aasta esimesel poolel, on noor ajakirjanik ja üliõpilane siiski veel mitmeti kõikuval positsioonil. Siit peale aga mõjutab tema maailmavaate arengut juba Venemaa revolutsioonilise rahva võitlusjõu nägemine. Tema marksistlikud veendumused kindlustuvad, ta astub VSDTP ridadesse ning kujuneb tulihingeliseks bolševistlikuks võitlejaks.

Juba 1905. aastal propageeris Pöögelmann revolutsiooni olemuse iseloomustamisel leninlikke seisukohti. Esimesena eestikeelses trükisõnas märkis ta, et Venemaa revolutsioon on oma sisu poolest Lääne-Euroopa revolutsioonidest niipalju ees, kuipalju ta neist aja poolest maha on jäänud.⁴ Sellest lähtudes peabki ta õigusega kõnesoleva revolutsiooni juhiks ja hegemooniks proletariaati ning näitab vene kodanluse kahepaiksust ja nõrkust. Ühtlasi paljastab autor eesti kodanluse liidrite püüdlusi kinni määsida klassivastuolusid eesti rahvuses.

Oma ajalookäsituse lähtealused sõnastas Pöögelmann J. Lilienbachi «Edasi» esimese albumi avaartiklis «Ajad ja arvamised — muutuvad», mis on pühendatud ajaloolise materialismi seisukohtade propageerimisele. Ta märgib siin, et «sedamööda kuida mitmesuguste klasside elutingimused lahkuminevad on, nii on ka lugu nende klasside vaimueluga».⁵ Selle teesi tõestuseks toob ta näiteid peamiselt religiooni arengu alalt ning analüüsib põhjusi, miks osa kodanlusest, kes varem kirikule oli selja pööranud, nüüd uuesti kiriku rüppe tagasi tuli. Pöögelmann näitab, et usundit kui ideelist relva, mida aadliklass varem rakendas kodanluse vastu, püüab nüüd kodanlus ise ära kasutada proletariaadi pimestamiseks.

Ajaloolise sisuga töid aastaist 1905—1918 on Pöögelmanni üsna vähe. Kestev revolutsiooniline võitlus, viibimine asumisel ja välismaal ning pidev päevapoliitiliste küsimuste ajakirjanduslik käsitlemine ei andnud mahti süvenemiseks ajaloo probleemidesse.

*

Ajalooalane temaatika hakkab Pöögelmanni töödes olulisele kohale nihkuma alles pärast seda, kui ta 1918. aastal Saksa okuptsiooni eest oli Peterburisse evakueerunud. Nõukogude võimu tingimustes olid võimalused teaduslikuks uurimistööks kaugelt soodsamad. Eesti töörahva ajaliselt lähedase revolutsioonilise võitluse ajaloo tõepärane käsitlus osutus üheks tõhusamaks vahendiks eesti proletariaadi ideoloogilisel relvastamisel. Seepärast käsitlebki Pöögelmann just neid ajalooküsimusi, millel oli antud momendil kõige suurem poliitiline tähtsus, ning ta ei hoidu analüüsist ja hinnangust ka seal, kus ajalist distantsi õieti veel polnudki.

Tõsiasi, et valdav osa Pöögelmanni ajalooalastest töödest langes oktoobrijärgsesse aega, märgib ühtlasi ka seda, et tema ajalookontseptsioonide lõplik kristalliseerumine toimus alles Nõukogude korra tingi-

³ H. Pöögelmanni autobiograafia albumis «Postimees 1857—1907. 50-aastase kestuse mälestuseks». [Tartu, 1909.] Lk. 226.

⁴ H. P., Sotsiaaldemokraatia ja sotsiaaldemokraadid. «Teataja», 24. nov. 1905.

⁵ Edasi. Töölise jõulualbum 1905. Toimetanud J. Lilleoja, Tallinn, 1905, lk. 6.

mustes, nõukogude historiograafia varaseimas perioodis — Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist kuni sotsialismi võiduni Nõukogude Liidus (1917—1937). See oli aeg, mida historiograafilistes kursustes on nimetatud marksistliku kaadri kujunemise ja Nõukogude ajalooteaduse esimeste edusammude ajajärguks. Selle perioodi alguseks ei olnud marksismi-leninismi klassikute õpetus konkreetsete ajaloosündmuste käsitlemisel leidnud veel kuigi ulatuslikku rakendust. Ajalooteadus ja marksistlik teooria eksisteerisid veel suurel määral lahus. Nende ühendamine toimus professionaalsete ajaloolaste progressiivse osa asumisega marksismi positsioonidele ning revolutsiooniliste võitlejate ja marksistliku koolituse saanud noore kaadri süvenemisega ajalooteaduse probleemidesse. Nende seas, kes ajalooteadusse tulid revolutsiooni lahinguväljadelt, oli ka Pöögelmann.

Loomulikult pidi temagi läbi tegema kõik noore nõukogude historiograafia ees seisvad arenguraskused. Nn. «Pokrovski koolkonna» valitsemine Nõukogude ajalooteaduses 20-ndail aastail on jätnud oma jäljed ka Pöögelmanni töödese. Pokrovskilaste mõjul kaldus ka Pöögelmann mõnikord vulgaarsotsioloogiliste skeemide rakendamisele, kronoloogilise järgnevuse ignoreerimisele ja ajaloolise materialismi asendamisele ökonoomilise materialismiga. See ilmneb näiteks majanduselu ja revolutsioonilise liikumise mehhanistlikus seostamises. Pokrovski eeskujul viib ka Pöögelmann talurahvaliidumise tõusu või languse otsesesse sõltuvusse vilja turuhindadest.⁶ Ilmselt Pokrovski koolkonna pitserit kannab ka bolševike ja menševike võitluse käsitlemine isoleeritult 1905.—1907. aasta revolutsiooni konkreetsetest sündmustest.⁷

Tuleb aga märkida, et reast pokrovskilaste subjektivistlikest vigadest on Pöögelmann siiski suutnud hoiduda. Eelkõige on tähtis, et ta juba pokrovskilaste võimutsemise perioodil vältis parteilisuse printsiibi väärakendusi. Ka ei hinnanud ta kunagi minevikusündmusi oleviku mõõdupuuga, nagu seda tegi Pokrovski. Ta ei muutnud ajalugu minevikku pööratud poliitikaks, vaid hindas ajaloolisi nähtusi nende omaaegse tähenduse, s. o. selle mõju seisukohalt, mida nad omal ajal olid avaldanud ühiskondlikule arengule. Oma eessõnas ajaloomaterjalide kogumikule «Proletaarne revolutsioon Eestis»⁸ hoiatas ta ka teisi ajaloolasi, et nad ei käsitleks minevikusündmusi oleviku seisukohalt.

Pöögelmanni selleaegsete ajalooaineliste tööde väärtus on nende kohatisest eksitavast ja kahjulikust toimest võrratult suurem. Pikema aja kestel oli Pöögelmann tähtsamaid marksismi põhikontseptsioonide populariseerijaid eestikeelses kirjanduses. Ta on käsitlenud niihästi üldajaloo probleeme kui ka Nõukogude Liidu ajaloo põhiküsimusi; peamist tähelepanu on ta aga õigusega osutanud eesti rahva ajaloole, sest just eesti rahva kasvatamine marksistliku ideoloogia vaimus oli ta ajaloolaste tööde põhiülesandeks.

Üldajaloo osas on Pöögelmann suurimat tähelepanu osutanud esimesele proletaarsele revolutsioonile, Pariisi kommuunile. Kommuuni kangelaslik võitlus virgutab teda tulisõnalise luuletuse «Vive la Commune!» kirjutamisele ning sellele sündmusele pühendas proletaarne publitsist ka väärtusliku ülevaatebrošüüri.⁹ Töö koostamisel on autor kasutanud marksismi-leninismi klassikute teoseid ja vene kirjaniku G. Uspenski isiklikke tähelepanekuid, kõige suuremal määral on ta aga tuginenud

⁶ 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. Leningrad, 1926, lk. 4.

⁷ H. Pöögelmann, Klassivõitluse ajalugu. Leningrad, 1928.

⁸ Leningrad, 1926.

⁹ H. Pöögelmann, 1871—1921. Pariisi Kommuuna 50^{ks} aastapäevaks. Peterburis 1922.

P. V. Lissagaray' tööle «Histoire de la Commune de 1871»,¹⁰ mida Marx nimetas esimeseks usaldusväärseks Pariisi kommuuni ajalooks,¹¹ ning prantsuse progressiivse ajaloolase Arnould' Pariisi kommuuni ajaloo populaarsele käsitlusele,¹² kui primaile tol ajal kättesaadavaile uurimustele Pariisi kommuuni kohta. Pöögelmann selgitab neid õpiseid, milledega Pariisi kommuuni praktika rikkas edasist revolutsioonilist võitlust. Seoses prantsuse kodanluse metsiku terroriga proletariaadi vastu tõmbab autor paralleele hilisemate ajalooliste sündmustega ning märgib, et «Thiers on omale väärilised järelkäijad leidnud, kes oma õpetajale häbi ei tee: Horthyd, Mannerheimid, Nosked, ja vähemas kaliibris meie oma «vennad» — Hellatid, Astid, kindral Tõnissonid...»¹³

Eelnimetatud tööst tunduvalt nõrgem on Pöögelmanni brošüür «Ferdinand Lassalle».¹⁴ Siin on avaldunud F. Mehringu poolt Lassalle'ile antud ebaõige hinnangu mõju. Mehringu töödega tutvumine ja eriti tema toimetusel ilmunud sotsiaaldemokraatliku ajalehe «Leipziger Volkszeitung»¹⁵ lugemine oli noore üliõpilase Pöögelmanni marksistiks kujunemisele avaldanud positiivset toimet. Mehring oli Pöögelmannile ka hiljem autoriteediks ning viimane ei suhtunud tema töödesse küllaldase kriitikaga. Nii sai võimalikuks, et Pöögelmann oma 1925. aastal ilmunud brošüüris Lassalle'i kohta sageli lihtsalt refereerib Mehringu «Saksa sotsiaaldemokraatia ajalooks» (1897—1898)¹⁶ esinevaid seisukohti. Pöögelmann käsitleb küll ka mõningaid Lassalle'i tegevuse negatiivseid jooni, kuid annab talle kokkuvõttes siiski üsna positiivse hinnangu. See hinnang on täielikult erinev Engelsi omast, kes kirjutab Lassalle'i kohta, et ta «lõi Saksamaal niisuguse voolu, missugust tööliskümises polnud varem kuskil. Kõikjal paistab läbi see vastik lõmitamine reaktsiooni ees».¹⁷ Pöögelmanni brošüür aitas küll kaasa mõnede Saksa tööliskümise ajaloo küsimuste tutvustamisele, kuid Lassalle'i ilmne ülehindamine madaldas tema väärtust üsna tunduvalt.

Püsiva väärtusega on Pöögelmanni hinnangud II ja III Internatsionaalile. Isiklik osavõtt Kominterni asutamiskoosolekust ja sellele järgnevatest kongressidest võimaldas tal III Internatsionaali tegevusest anda täpseid ja asjalikke ülevaateid. III Internatsionaali dokumendid andsid aluse ka II Internatsionaali tegevuse hindamiseks. Selle Internatsionaali juhtide reetliku tegevuse paljastamisel ühinevad Pöögelmanni töödes ajalooline analüüs ja publitsistlik löövus. Autor rõhutab, et kuna II Internatsionaali kongressi kohal lasub kodanlike riikide kodanliku poliitika juhtide õnnistus, siis ei saa ka kongress ise olla muud kui kodanlik.¹⁸ Seoses II Internatsionaali tõelise olemuse paljastamisega häbimärgistab Pöögelmann ka Kautsky renegaatluse ning näitab, kuidas see kunagine marksist oli muutunud kodanluse poliitika tööriistaks.¹⁹

Nõukogude Liidu ajaloo üldküsimusi on Pöögelmann vaadelnud oma «Klassivõitluse ajalooks» ja arvukais kirjutustes, mis käsitlevad sotsialistliku ühiskonna rajamise edusamme Nõukogude Liidus.

¹⁰ Bruxelles, 1876.

¹¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVI, lk. 425.

¹² А. Арну, Народная история Коммуны. Москва, 1918.

¹³ Н. Пöөгелmann, 1871—1921. Париisi Коммуна 50^{ks} aastapäevaks, lk. 46.

¹⁴ Leningrad, 1925.

¹⁵ Meenutagem, et ajalehe «Leipziger Volkszeitung» kaastööliseks olid tol ajal ka R. Luxemburg, K. Liebknecht ja K. Zetkin.

¹⁶ Kõnesolev teos ilmus 1923. aastal teistkordselt venekeelses tõlkes.

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXIII, lk. 248.

¹⁸ Н. П., Näokatted maha! «Klassivõitlus», 1931, nr. 135/136, lk. 7.

¹⁹ Н. Пöөгелmann, Rahvasteliidu ristirüütel Karl Kautsky. «Klassivõitlus», 1926, nr. 76/77.

Pöögelmanni «Klassivõitluse ajalugu» oli esimene eestikeelne, kaugeltki mitte veel õnnestunud katse anda lühiülevaade revolutsioonilistest sündmustest nii Venemaal kui ka Eestis. Selles on vaadeldud NLKP ja EKP ajaloo põhietappe alates kommunistlike parteide loomisest kuni kaasajani ning antud neile hinnang vastavalt ajalooteaduse tolleaegsele tasemele. Vaatamata töös esinevaile arvukaile vigadele, mis tulenesid peamiselt «Pokrõvski koolkonna» mõjudest, ei saa siiski nõustuda autori enda poolt hiljem sellele teosele antud täiesti eitava hinnanguga.²⁰ Parema puudumisel täitis see propagandistidele vajaliku eesti-keelse käsiraamatu ülesandeid vähemalt osaliselt.

Veel suurem tähtsus oli Pöögelmanni ajaloolise sisuga artiklidel Nõukogude võimu gigantsetest saavutustest. Neid peamiselt ajakirjas «Klassivõitlus» ilmunud kirjutusi õnnestus eesti kommunistidel mõnel määral levitada ka kodanlikus Eestis, kus nad eriti olulise osa omandasid vastuolõogi andmisel kodanlikule propagandale, mis püüdis Nõukogude Liitu kõigiti laimata ja tema saavutusi varjata. Pöögelmann tõestas V. I. Leninile toetudes, et ainuüksi ekspluataatorlik kord on see, mis takistab loovate jõudude esiletõusu rahva laiadest hulkadest, ja et nõukogude korra tingimustes on kultuuri arendajate rinne muutunud tõeliselt üldrahvalikuks.²¹ Seda väidet kinnitatakse konkreetsete võrdlusandmetega Nõukogude Ukrainast ja kodanliku Poola võimu all olevast Lääne-Ukrainast. Ilmekaid andmeid esitab autor ka majanduse alal viie aasta kestel saavutatute²² ja edasiarengu ulatuslikkuse kohta ühel ainsal, s. o. 1935. aastal²³ ning palju muu kohta.

Veel kaugelt ulatuslikum ja tähtsam kui Pöögelmanni tegevus vene rahva ja teiste nõukogude rahvaste ning NLKP ajaloo populariseerimisel, oli tema töö Eesti ajaloo uurimisel. Paljude meie vabariigi ajaloo küsimuste esmakordne marksistlik käsitlemine on seotud Pöögelmanni nimega. Enamasti on ta kui väljapaistev revolutsionäär oma tähelepanu pööranud Eesti ajaloo uuematele perioodidele, mille tundmisel ja tutvustamisel oli proletariaadi klassivõitluse seisukohalt eriti suur tähtsus. Klassivõitluse huvid tingisid aga mõnikord tähelepanu pööramise ka varasema ajaloo küsimustele. Näiteks olukorras, kus eesti kodanlus püüdis oma diktatuurivõimu kujutada jätkuna Eesti muistsele «riiklikule iseseisvusele», kujunes eestlaste muistse ühiskondliku korra selgitamine vägagi tähtsaks poliitiliseks ülesandeks. Toetudes Engelsi töös «Perekonna, eraomanduse ja riigi tekkimine» esitatud teoreetilistele lähtekohadele ning Läti Henriku kroonika konkreetsetele andmetele, tõestas Pöögelmann, et ei või juttugi olla mingisugusest Eesti riiklusest ja «rahvusterviklusest» XIII sajandil.²⁴

Üksikasjalisemalt on Pöögelmann Eesti ajalugu käsitleanud alates rahvuslikust liikumisest XIX sajandi teisel poolel kuni Päts-Laidoneri fašistliku diktatuuri esimeste aastateni. Kogu seda ajajärku käsitleb autor kapitalismi eppohhina, arvates siia hulka ka Nõukogude võimu esimesi perioode Eestis. Kapitalismi algust Eestis dateerib ta XIX sajandi 70-ndate aastatega.²⁵ Meie tänapäevaste teadmiste seisukohalt paistab see liiga hilisena. Ka autor ise oli sisulises ainekäsitluses sunnitud tege-

²⁰ H. Pöögelmann, Kirjandusest. «Klassivõitlus», 1932, nr. 145/146.

²¹ H. Pöögelmann, Rahvuslusest, rahvast ja kultuurist. «Klassivõitlus», 1936, nr. 2.

²² H. P., Viis aastat. «Klassivõitlus», 1926, nr. 73.

²³ H. P., Suur aasta. «Klassivõitlus», 1936, nr. 1.

²⁴ H. P., Jooni eesti rahvuskultuuri arengust. «Kommunismi Teel», 1937, nr. 9, lk. 46 ja 47.

²⁵ Статья «Эстония». Большая Советская Энциклопедия, т. 64, Москва, 1933.

lema 60-ndate aastate sündmustega. Sellega ta õieti juba likvideeriski perioodi pealkirjas esineva ebatäpsuse.

Seoses eesti rahvusliku liikumise küsimustega analüüsib Pöögelmann kõigepealt eesti kodanluse tekke probleemi. Tuginedes kapitalismi geneesi seletamisel Marxi seisukohtadele näitab ta, et esimesed eeldused kodanluse tekkimiseks hakkasid Eesti alal kujunema 1816. ja 1819. aasta talurahvaseaduste kehtestamisega, mitte aga Rootsi võimu ajal või veelgi varem, nagu seda püüdsid väita kodanlikud ajaloolased.²⁶

Rahvusliku liikumise enda olemust ei suuda aga Pöögelmann küllaldaselt mõista. Ta ei näe, et see oli laiade talurahvahulkade liikumine ning peab tema kandjaks ainult maakodanlust.²⁷ Vastavalt sellele ahendab ta ka C. R. Jakobsoni kui rahvusliku liikumise juhi tähtsust. Pöögelmann rõhutab neid jooni Jakobsoni tegevuses, mis teda eraldasid sotsiaaldemokraatiast, mitte aga neid, mis teda lahutasid reaktioonilisest kodanlusest.²⁸ Selline hinnang tulenes eelkõige asjaolust, et Leningradis viibides oli autoril eesti rahvusliku liikumise ja Jakobsoni tegevuse kohta kasutada materjali napilt. Suur osa Jakobsoni töödest ja kirjavahetusest, mis avavad tema programmi laiahaardelisuse, ei olnud Pöögelmannile ja üldse uurijatele tol ajal veel kättesaadav.

Väärtuslikke materjale ja uurimusi on Pöögelmann avaldanud Eesti tööliklassi ajaloost. Ajajärku kuni esimese Vene revolutsioonini käsitleb ta oma artiklis «Eesti tööliste-liikumise alg-aegult». Ta esitab seal andmeid tööstuse arengu ja tööstusproletariaadi formeerumise kohta ning vaatleb lühidalt Eesti töölisliikumise esimesi samme ja marksismi ideede leviku algust Eestis. Allikatena on kasutatud niihästi arhiivimaterjale ja trükisilmunud kui ka sündmuste kaasosaliste isiklike mälestusi. See oli esimene töö, kus kokkuvõtlikult käsitleti Eesti proletariaadi võitluse algusaastaid.

Mitmeid töid on Pöögelmann avaldanud 1905.—1907. aasta revolutsiooni kohta Eestis, millest ta juba ise juhtivalt osa võttis. Selle tõttu oli tal võimalik omaenda ja teiste EKP Keskkomitee ajalookomisjoni liikmete poolt kogutud dokumentide ja memuaariliste materjalide andmeid täiendada isiklike mälestustega. See ja revolutsioonisündmuste uurimisel tehtud hoolas töö tagasi autori kirjutuste kõrge väärtuse, kusjuures need ei ole kitsamale ringkonnale määratud akadeemilised uurimused, vaid laiu lugejate hulki kaasahaaravad publitsistliku alatooniga brošüürid ja artiklid. Just sellistena oli neil tähtis osa ka võitluses kodanliku propaganda vastu, mis püüdis 1905.—1907. aasta pärandist endale profiiti lüüa.

Kodanluse katsete paljastamisel, kujutada ennast esimese kodanlik-demokraatliku revolutsiooni pärandi kandjana, oli suur tähtsus juba 1925. aastal ajalehe «Edasi» veergudel ilmunud lühikesel artiklil «v. Sievers». ²⁹ Selles näidati, et eesti rahva timukas karistussalkade juht v. Sievers elab rahulikult kodanlikus Eestis, tegutseb seal A. Le Coq'i õllevabriku direktorina ning jätkab eesti töörahva kurnamist. Tema vastutusele võtmiseks ei leia Eesti kodanlikud võimud paragrahvi, kuna neil seevastu tööliste eneseavalduste kägistamiseks

²⁶ H. Pöögelmann, Eesti tööliste-liikumise alg-aegult. «Proletaarne Revolutsioon Eestis», 1933, nr. 14, lk. 2.

²⁷ Sealsamas, lk. 10.

²⁸ H. Pöögelmann, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Leningrad, 1933, lk. 5 ja 6.

²⁹ «Edasi», 21. nov. 1925. Sama teemat käsitleb Pöögelmann ka 1930. aastal ajakirjas «Klassivõitlus» (nr. 123—126) avaldatud artiklis «Eesti töörahva «verine püüpev»».

kunagi paragrahvidest puudu ei tule. Seost 1905. aastaga kasutab autor meisterlikult selleks, et näidata eesti natsionalistliku kodanluse diktaatori tõelist palet. Ta kirjutab: «v. Sievers! See nimi 1905. aastast valgustab ja iseloomustab enam kui tarvis 1925. aasta «demokraatlist Eesti vabariiki.»»

1926. aastal Leningradis ilmunud kirjelduste, mälestuste ja dokumentide kogumikus «1905. aasta Eestis» analüüsib Pöögelmann revolutsiooni haripunktiga seoses olevaid sündmusi. Revolutsiooni kõrgpunkti valimine uurimistöö teemaks ei olnud muidugi juhuslik. Just selles perioodis (alates kodumaale saabumisest 1905. aasta novembris kuni Eestis lahkumiseni 1906. aasta veebruaris) oli autor kõigi tähtsamate revolutsiooniliste sündmustega vahetult seotud ning võis nendest jutustada mitte ainult kui pealtnägija, vaid ka kui aktiivne osaline. Seetõttu oli tal võimalik veenvalt näidata, et Tallinna töölised olid relvastatud väljaastumiseks valmis, kuid menševistlik VSDTP Tallinna komitee ei hoolitsenud neile relvade muretsemise eest. Ta märgib õigesti, et võitluste raskuspunkti kandmine linnast maale oli viga. Isiklike mälestuste ja muude andmete najal esitas autor ka laialdast eesti kodanluse liidrite tegevust paljastavat materjali.

Samas kogumikus on avaldatud ka Pöögelmanni kaks 1905. aastal kirjutatud artiklit: eespool nimetatud «Sotsiaaldemokraatia ja sotsiaaldemokraadid» ja ««Vabadus»», milles autor selgitab lahkuminekuid end sotsiaaldemokraatideks nimetanud eesti föderalistide ja tõeliste sotsiaaldemokraatide vahel. Neilgi kirjutustel on oluline tähtsus niihästi ajalooliste dokumentidena kui ka propagandistliku materjalina. Föderalistide tegevuse tõelise poliitilise tähenduse selgitamine oli aktuaalne ülesanne artikli ««Vabadus»» taaspublitseerimise ajal ning on seda suurel määral ka veel tänapäeval.

Pöögelmanni 1920-ndail aastail avaldatud tööde puuduseks on asjaolu, et bolševismi erinevused menševismist ei ole küllalt selgesti välja toodud. Nagu selgub autori 1932. aastal avaldatud enesekriitilisest kirjutisest «Klassivõitluse ajaloo» kohta,³⁰ oli ta hiljem sellest puudusest täiel määral teadlik. See asjaolu, samuti ka vajadus ümber lükata J. Palvadre ja V. Võõlmanni³¹ väärseisukohti, ajendaski teda brošüüri «Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a.» kirjutamisele. Palvadrega polemiseerides rõhutab Pöögelmann õigesti, et sotsiaaldemokraatlik liikumine Eestis ei saanud välja kasvada ei C. R. Jakobsoni ega ka A. Grenzsteini ideestikust, vaid võis siin juurduda ainult proletariaadi klassivõitluse alusel.³² Samuti lükkab ta ümber Palvadre seisukohad, mis tumestasid bolševike partei klassibaasi ning töölisklassi ja tema partei suhteid.³³ Erinevalt Palvadrest ja Võõlmannist rõhutab Pöögelmann föderalistide partei väikekodanlikku iseloomu. Vastu on astunud ka Palvadre ja Võõlmanni seisukohtadele, mis kaldusid eesti kodanlust kujutama revolutsioonilise jõuna.

Kodanlikud võltskontseptsioonid võtab Pöögelmann uuesti tabava tule alla oma artiklis «Marurahvuslased revolutsiooni pärandi kallal».³⁴ Selle artikli kirjutamise põhjustasid 1905. aasta 16. oktoobril Tallinna turuplatsil toimunud veretööst 30 aasta möödumise puhul peetud kõned. Vas-

³⁰ Vt. viide 20.

³¹ Mõlema tööd kannavad pealkirja «1905. г. в Эстонии». Esimese oma on ilmunud 1925., teise — 1933. aastal, mõlemad Leningradis.

³² H. Pöögelmann, «Enamlus ja vähemlus Eestis 1905. a. Leningrad, 1933, lk. 5—7.

³³ Sealsamas, lk. 8 ja 9.

³⁴ «Klassivõitlus», 1935, nr. 11.

tavalt oma klassi huvidele püüdsid kodanlased tõsiasju võltsides väita, et 1905.—1907. aasta revolutsioon polnud oma olemuselt klassivõitlus, vaid rahvuslik liikumine, mille peamisteks kangelasteks olnud hiljem kodanluse fašistlike liidreina tuntud tegelased. Niisugustele võltsingutele andis Pöögelmann energilise vastulöögi. Ta selgitab rahvusküsimuse erijooni Eestis, näitab, et siin hargnes võitlus kahekordse rahvusliku surve vastu ja et vaatamata rahvusküsimuse suurele tähtsusele oli peamine revolutsioonis ikkagi klassivõitlus. Paljastades kodanlike võltsingute sügavamaid põhjusi, kriipsutab ta alla, et kodanluse kavade kohaselt pidi 1905. aasta kangelasliku revolutsioonivõitluse mälestus kujunema kaitsevalliks Päts-Laidoneri fašistlikule diktatuurile.

1905.—1907. aasta revolutsioonile järgnenud reaktsioonaaastate ja revolutsioonilise liikumise uue tõusu perioodi kohta puuduvad Pöögelmanni ulatuslikumad tööd. Mõningane väärtus nende ajajätkude uurimise seisukohalt on tema «Klassivõitluse ajaloo» esinevaid lühimärkustel. Näiteks leidub seal teadusliku uurimistöö seisukohalt olulisi andmeid eesti bolševike Suure-Jaani konverentsi kohta 1910. aastal.³⁵ Siit leiame ka lühiteateid 1912.—1914. aasta «Kiire», eesti bolševike 1914. aasta Narva konverentsi ning rea teiste EKP ajaloo tähtsate sündmuste kohta.

Lühidalt on Pöögelmann valgustanud ka Eesti ajalugu Eesimese maailmasõja päevist. Ta on paljastanud eesti kodanluse sel ajal eriti kujukalt ilmnenu saagiahnust, sõjavaimustust ja kokkuleplust kõige reaktsioonilistemat jõududega. Ilmekate faktide najal kõneleb ta sellest oma brošüüris «Vaba Eesti».³⁶ Veebruarirevolutsioonile Tallinnas on Pöögelmann pühendanud eriartikli,³⁷ mis oli esimene kokkuvõtlik käsitlus rahva võidust tsaari satraapide üle meie vabariigi pealinnas. Samuti käsitles ta kodanlikdemokraatlikku Veebruarirevolutsiooni Eestis lühidalt 1933. aastal ajakirjas «Krasnaja Letopis» ilmunud venekeelse ülevaateartikli «1917. aasta revolutsioon Eestis» algusosas.³⁸ Artikkel annab sündmuste kaasosalise silmadega nähtud kujuka pildi ka kogu järgnevast võitlusest ülemineku eest kodanlikdemokraatlikult revolutsioonilt sotsialistlikule ja Oktoobrirevolutsiooni võidust Eestis. Artikkel on faktiderohke ja üksiksündmustele on antud printsipiaalne hinnang. Selles peitubki artikli väärtus. Tema teatud määral empiiriline iseloom ja Oktoobrirevolutsiooni võidu eeldustega seotud teoreetiliste küsimuste mittekäsitlemine olid tolleaegse uurimistaseme juures veel paratamatud.

Oktoobrirevolutsiooni Eestis oli Pöögelmann lihtsate sõnadega ja lühidalt käsitlenud juba vahetult pärast tema toimumist. Brošüüris «Mis vaheajal sündis»³⁹ näitas ta täie veenvusega, et kokkuleplike parteide tegevus tuli kasuks kontrrevolutsioonile. Poliitiliste jõudude analüüs oli tal seejuures täpne ja küllaldaselt diferentseeriv: Pöögelmann näitab, et ka eesti kodanluse eri osadel oli teatud määral erinevaid taotlusi ja et nad kasutasid erinevat taktikat.

Sõjalistes küsimustes ei pidanud Pöögelmann end spetsialistiks. See tõttu ei ole ta välismaise interventsiooni ja kodusõja sündmuste operatiivset külge lähemalt käsitlenud ning on piirdunud vaid tähtsamate sündmuste hinnanguga. Tabavalt on ta häbimärgistanud saksa okupan-

³⁵ H. Pöögelmann, Klassivõitluse ajalugu, lk. 46.

³⁶ H. Pöögelmann, Vaba Eesti. Märgukiri Eesti asutava kogu valijatele. Tallinn, 1917, lk. 14—16.

³⁷ H. Pöögelmann, Veebruarirevolutsioon Tallinnas. «Proletaarne Revolutsioon Eestis», 1928, nr. 4.

³⁸ Eesti keeles ilmus see mõningate lühendustega ajalehes «Rahva Hääl», 25.—27. ja 29. okt. 1957.

³⁹ Petrograd, 1918.

tide tegevust ja eesti kodanluse müüdavust. Juba 1918. aastal kirjutas Pöögelmann: «Eesti kodanluse poliitikalise nārususe kohta ei ole selgemat, inetumat tōeasja tarvis otsidagi, kui see sokutamine ja sobitamine, mida ūhel pool Virgod, Piibud, Pustad Inglise, Prantsuse, Italia ja isegi... Amerika Ūhisriikide valitsuse juures; teisel pool Tōnisson-Mening-Martna kolmainus Saksa valitsuse ukse taga (sisse ei ole neid senini veel lastud) ja kolmandaks Pātsid, Pōllud, Raamotid Baltimaade rūustajate ja kurnajate parunite pool mangudes toimetavad.»⁴⁰ Eesti kodanluse ja tema agentuuri, sotside poliitilise palge vāljajoonistamisel kuuluvad Pöögelmannile Viktor Kingissepa kōrval kōige suuremad teened.

Pöögelmann juhib taehepanu sellele, et eesti kodanluse toetus Petrogradi peale tungivatele vene valgekaartlastele oleks viimaste ettevōtte õnnestumise puhul viinud Eesti kodanliku riigi likvideerimisele.⁴¹ Sellega nāitab ta tae selgusega kodanliku propaganda valelikkust, mis eesti valgete vāgede vōitlusele Punaarmee vastu pūidis anda rahvusliku vabadusvōitluse oreooli. Ilmneb, et otsustavaks jōuks, mis eesti kodanluse liikvele viis, oli tema taotlus sailyitada «pūha eraomandust» ja vōimalusi tōōrahva kurnamiseks.

Samuti tōi Pöögelmann avalikkuse ette eesti kodanluse terroriaktid ja koos sotsidega organiseeritud salamōrvad. Ta vōttis osa andmete kogumisest 25 eesti tōõlisliikumise vāljapaistva esindaja tapmise kohta Irboskas 6. septembril 1919 ning avaldas selle kohta artikli,⁴² milles mārkis nimeliselt āra selle veretōõ teostajad ning nāitas, et see mōrv tuleb kodanliku vāhemuse ūldisel terroril pōhjenevast vōimusūstemist. «Isborsk — see on Eesti demokraatia,» resūmeerib Pöögelmann.

Arvukad on Pöögelmanni lūhemad ja pikemad kirjutused, mis kāsitlevad klassivōitlust Eestis kodanliku diktatuuri perioodil. Kōigile eesti kodanluse vōimu eri ajajārkudele kuni fašistliku diktatuuri esimeste aastateni, paljudele majanduslikele ja sotsiaalseile nāhtustele ning poliitilistele sūndmustele kodanlikus Eestis on ta andnud oma hinnangu. Ta ei jātnud reageerimata ūhelegi olulisemale muudatusele klassijōudude vōitlusrindel.

Kui 1920. aasta novembris toimusid I riigikogu valimised, teeb Pöögelmann nende tulemustest otsekohe vajalikke järeldusi.⁴³ Ta mārgeb, et kodanluse ja tōōrahva kokkulepet taotlevate parteide (nendeks peab Pöögelmann sotse, tōōerakonda ja ekslikult ka puhtkodanlikku rahvaerakonda) kaotus tāhendab klassivahekordade selgemaks muutumist, polaarsete jōudude avalikumalt teineteise vastu astumist. Ūhtlasi nāitab ta, et kodanliku terrori tingimustes oli valimistel 25 000 hāale andmine kommunistidele vāga hinnatavaks tulemuseks. Ūigusega peab ta seda tōsiasja revolutsioonilise kriisi sūvenemise sūmptoomiks.

Valge terror — see oli teema, mille juurde Pöögelmann kodanliku Eesti olude kāsitlemisel korduvalt tagasi tuli. Tema nekroloogid Viktor Kingissepale⁴⁴ ja Jaan Kreuksile⁴⁵ on kirjutatud suure sūdamesoojusega. Tundepārased elemendid neis kirjutustes ei ole takistanud andmast asjalikku ūlevaadet eesti tulihingeliste revolutsionāāride vōitlusteest ning

⁴⁰ H. Pöögelmann, Eesti tulevik. Peterburis 1918, lk. 7.

⁴¹ H. P., Eesti kodanlike diktatuuri «enesemāāramise» juubel. «Klassivōitlus», 1929, nr. 111/112.

⁴² H. P., Isborsk. «Klassivōitlus», 1921, nr. 9/10.

⁴³ H. P., Punane laine tōuseb. «Klassivōitlus», 1921, nr. 1/2.

⁴⁴ H. P., Viktor Kingissepp. «Klassivōitlus», 1922, nr. 4—6. Ilmus samal aastal Petrogradis omaette brošūūrina.

⁴⁵ H. P., Jārjekordne rūustamine Eestis. Jaan Kreuks tapetud. «Klassivōitlus», 1923, nr. 43. Ilmus ka omaette brošūūrina «Jaan Kreuks», Petrograd, 1923.

sellest olukorrast, milles kodanlus nad mõrvas. Pöögelmann kirjutas, et «iga uus «edusamm» kodanluse verises tagakiusamispoliitikas [on] uueks tõendiks töörahva revolutsioonilise jõu kasvamisest, sellest hädaohust, mida kodanlus selle jõu kasvamisest näeb».⁴⁶

Rohket tähelepanu on Pöögelmann pühendanud ka kapitalismi ajutise, ebakindla stabilisatsiooni ja majanduskriisi ajajärgule. Peale üksikute artiklite on ta kriisinähtustele kodanlikus Eestis pühendanud venekeelse brošüüri,⁴⁷ mis veidi hiljem mõningate täienduste ja parandustega ilmus ka eesti keeles.⁴⁸ Neis brošüürides, mis olid tõsise uurimistöö tulemuseks, selgitab autor Eesti majandusliku arengu iseärasusi, kriisi eelduste teket ja kriisi arengut ning mõju töölisklassi olukorrale. Arvukad statistilised andmed ja nende oskuslik kasutamine annavad ainekäsitlelele ka asjaolu, et mitmed neis esmakordselt esitatud seisukohad, nagu näiteks eesti kodanluse võtted töötatöölise töelise arvu varjamiseks ja uute raudteede ehitamise hinnang, on leidnud kinnitust hilisemate eesti nõukogude teadlaste uurimustes.⁴⁹ Pöögelmanni majandusajaloo-alastes brošüürides ja artiklites ilmnevad tema sügavad teadmised poliitilises ökonomias ning oskus vaadelda nähtusi dialektiliselt. Ta näiteks ei järelda protestitud vekslite arvu langusest, et kriisist hakati välja jõudma, vaid näitab keerukat põhjuste kompleksi, mis tingis protestitud vekslite arvu vähenemise juba siis, kui kriis veel jätkus («raudvara seadus», moratoriumid, lühiajaliste laenude pikaajalisteks muutmine jne.)⁵⁰

Täie teravusega paljastab Pöögelmann kapitalismi mädapaiseid, sotside kuulekust kodanlusele ja selgitab Eesti kodanliku riigi välispoliitika telgitaguseid. Juba siis, kui hakkasid ilmnema eesti kodanluse fašiseerumise esimesed tendentsid, hoiatas Pöögelmann fašismiohu eest Eestis.⁵¹ Autor rebib katte eesti kodanluse vanade erakondade katseilt kasutada fašistlike diktatuurivormide mõningaid erinevusi selleks, et kujutada oma poliitikat demokraatia kaitsmisena.⁵² Suure ilmekusega selgitas ta seda süüd, mis fašismi pealetungi õnnestumises langes Eesti sotsidele.⁵³ Ta näitas, et viimased tegid küll palju sõnu fašismivastasest võitlusest, kuid toetasid tegelikult kodanlikke parteisid ja kodanlikku režiimi, sillutasid teed fašistlikule diktatuurile, nagu seda olid teinud sotsiaaldemokraadid ka Saksamaal.

H. Pöögelmanni oli võimalus käsitleda ainult fašistliku diktatuuri perioodi algusaastaid Eestis. Peale lühemate artiklite on ta selle aja kohta avaldanud ka eriuurimuse «Kaks aastat fašistlikku diktatuuri Eestis».⁵⁴ Autor analüüsib selles fašismi võidulepääsu põhjusi, selgitab fašismi eriilmet Eestis, paliastab tihedaid sidemeid Pätsi-Eesti ja Hitleri-Saksamaa vahel ning Eesti fašistliku diktaatori manöövreid seoses uue põhiseaduse kehtestamise kavadega. Pöögelmann lükkab ümber kodanluse muinasjutu, nagu oleneks majanduskriisist väljapääsemine vaid

⁴⁶ H. P., Järjekordne rüüstamine Eestis, lk. 5.

⁴⁷ Г. Пегельман, Экономический кризис в Эстонии. Ленинград, 1932.

⁴⁸ H. Pöögelmanni, Majandusline kriis Eestis. Leningrad, 1932.

⁴⁹ E. Plotnik, Kodanliku parlamentarisismi kokkuvarisemine maailma majanduskriisi aastatel ja fašistliku diktatuuri kehtestamine Eestis (1929—1934). 1954. a. kaitsitud väitekirj, säilitatakse TRU Peeraamatukogus.

⁵⁰ H. Pöögelmanni, Stabilisatsiooni lõpp ja majanduskriis Eestis. «Klassivõitlus», 1933, nr. 159, lk. 6.

⁵¹ H. P., Majesteedi-välu. «Klassivõitlus», 1925, nr. 53.

⁵² H. P., Maha hitlerism! Elagu faschism! «Klassivõitlus», 1933, nr. 159.

⁵³ H. P., Sotsfaschistide põhivale vastu. «Klassivõitlus», 1932, nr. 139/140; H. Pöögelmanni, Sotsfaschistide osa faschistide võidus Eestis. «Klassivõitlus», 1933, nr. 158.

⁵⁴ Leningrad, 1936.

valitsuse «targast» poliitikast, ning näitab fašistliku diktatuuri laostavat mõju Eesti kultuurielus. Brošüüri lõpul selgitab autor neid vahendeid ja loosungeid, mida tuleb kasutada fašistliku diktatuuri kukutamiseks peetavas võitluses. Siin on põhijoontes esitatud sama võitlusprogramm, mida rakendades Eestimaa Kommunistlik Partei viis töörahva 1940. aasta suvel otsustavale võidule Eesti kodanluse üle. Neil põhjustel oli Pöögelmanni brošüüri «Kaks aastat fašistlikku diktatuuri Eestis» poliitiline tähtsus vägagi suur; ta on heaks näiteks teadusliku uurimistöö ja poliitilise propaganda meisterlikust seostamisest.

*

Poliitilise ja majandusajaloo küsimuste kõrval on Pöögelmann küllalt laialdaselt käsitlenud ka kultuuriloo, eriti kirjandusloo probleeme.

Oma noorpõlves pööras ta suurt tähelepanu teatriküsimustele. Eriti tuleb arvestada tema üldistavaid märkusi «Estonia» ja esimese eesti proletarise teatri — Lutheri rahvamaja näiteringi kohta. Viimase repertuaari ja külastatavust iseloomustavad konkreetset andmed⁵⁵ aitavad meil mõista selle teatri osa eesti tööliklassi ideelisel relvastamisel ja ta kultuurilise taseme tõstmisel.

Ergas huvi kultuuriküsimuste vastu sundis Pöögelmanni väljendama oma seisukohta ka «Noor-Eesti» rühmituse suhtes. Oma vaated selles küsimuses on ta väljendanud kõige ilmekamalt O. Müntheri essee «Uus-romantismus ja Noor-Eesti» retsenseerimisel.⁵⁶ Koos Müntheriga mõistab Pöögelmann hukka noorelaste rahvakauge estetismi, kunst kunsti pärast põhimõtte, antirealistlikud tendentsid ja teravaist sotsiaalseist küsimustest eemaldumise ning annab esseele õigusega positiivse hinnangu, tehes seejuures põhjendatud kriitilisi märkusi ning osutades esseele esinevatele liialdustele ja ebatäpsustele.

Eesti kirjandusloost on Pöögelmann puudutanud enam-vähem kõiki perioode. Printsipiaalselt õige hinnangu annab ta feodalismiperioodi eesti kirjandusele.⁵⁷ Autor näitab, et mitte ainult kiriklik kirjandus, vaid ka nn. ilmliku kirjanduse esimesed tooted teenisid mõisnike huvisid, taotlesid eesti talupoja klassiprotesti mahasurumist, talupoegadele kuulekuse ja mõisnike austamise sisendamist. Autori ainekäsitus on teravalt satiirilise ja sügavalt veenev. Mõisnike ja pastorite hoolet välja antud kirjanduse reaktsioonilises klassisisus ja madalas kunstilises väärtuses ei jää lugejal vähimatki kahtlust. Seda joont vanimas eesti ilmalikus kirjanduses on rõhutanud ka hilisemad uurijad.⁵⁸ Ühtlasi oskab aga autor väärikalt hinnata J. W. L. Luce, Fr. W. Willmanni jt. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi esimeste kümnendite kirjanike tegevuses esinenud progressiivseid jooni.

Üldiselt õiged on Pöögelmanni hinnangud ka XIX sajandi teise poole eesti kirjanduse, eelkõige Fr. R. Kreutzwaldi tegevuse ja «Kalevipoja» ühiskondliku tähtsuse kohta. 1911. aastal «Kalevipoja» juubeli puhul kirjutatud artiklis põhjendab ta väidet, et Kerutzwaldi pärand kuulub eesti töörahvale. Autor kirjutab: «Kahtlemata oli Kreutzwald rahvuseaate eest võitleja, toetas «Eesti asja» sõna ja teoga. Ja sellest on meieaja rahvustel küllalt, et teda oma meheks, oma mõttevennaks tunnustada, tema mälestusega keldida, tema pärandusest omale kilpi teha. Kuid vahe on

⁵⁵ H. Pöögelmann, Tööliste vaimuelust. Edasi VIII, Tallinn, 1914/1915, lk. 11.

⁵⁶ H. P., Ääsi tules II. Mõtted. Teine raamat, Tallinn, 1911.

⁵⁷ H. Pöögelmann, Eesti kirjandus kirikutulba ja mõisatalli vahel. Artiklite kogumik «Kirjanduslikult rindelt», Leningrad, 1933.

⁵⁸ J. Käosaar, Eesti vanim ilmlik kirjandus balti mõisnike teenistuses. Riikliku Kirjandusmuuseumi Aastaraamat I, Tartu, 1949.

rahvuseaate ja rahvuseaate ja vahe selle kandjate vahel... Ja vähe neid, kes «rahvus! rahvus!» karjudes muu peale mõtleksivad kui oma isikliste kasude peale. Nende meelsus on Kreutzwaldi omast kaugel nagu Tori põrgu põhi Munamäe tipust.»⁵⁹ Umbes samasuguseid mõtteid väljendas Pöögelmann ka rohkem kui 20 aastat hiljem avaldatud kirjutuses ««Kaugelt näen...» — mida?!»,⁶⁰ kus ta rõhutab, et Kreutzwald oma nägemuses tulevases Eestist ei kujutlenud kaugeltki niisugust kodu, nagu seda oli Eesti kodanlik riik oma tõusikluse ja ränga ekspluateerimisega.

Hilisema eesti kirjanduse suhtes laskis aga Pöögelmann end klassivõitluse ägeduses ning vulgaarsotsioloogia mõjul mõnikord kaasa kiskuda lihtsustatud seisukohtadele. Ta ei hinda küllaldaselt mitmete väljapaistvate eesti kirjanike tööde esteetilist mõjuvust ja kodanlust paljastavat toimet. Mõningane hüperkriitilisus ilmneb näiteks A. H. Tammsaare, A. Jakobsoni ja G. Suitsu, ajuti ka J. Barbaruse ja mõnede teiste autorite hindamises. Peagi mõistab aga Pöögelmann oma eksitust ning 1936. aastal annab ta kodanliku Eesti kirjanduse olukorrale üsna paikapidava hinnangu. Ta näitab, et fašismi pealetungi ja võimutsemise olukorras on rida nimekaid eesti kirjanikke, nagu A. H. Tammsaare, F. Tuglas, G. Suits, J. Semper, J. Barbarus jt. säilitanud oma sule sõltumatuse. Autor väljendab lootust, «et surve ja vägivald neid ei murra, vaid neid protestiummikust, kus enamik nendest veel sipleb, õigele võitlus-teele välja viib — ühise rahva-väerinna võitluselipu alla».⁶¹ Pöögelmann oli täiel arusaamisel demokraatlike kirjanike kaasatuleku tähtsusest EKP poolt organiseeritud fašismivastasesse rahvairindesse. J. Barbaruse suhtes rõhutab ta tema jõudmist õigele arusaamisele, «et tekkinud olukorrast ainult revolutsiooniliku võitluse teel võib pääseda, et luuletaja isegi sellele võitlusele kutsub».⁶²

Pöögelmanni kirjutused kultuuri- ja kirjandusloo alalt on oluliseks täienduseks tema ajalooainelisele pärandile. Neidki, nagu autori kogu publitsistlikku tegevust ja ajaloolaseid töid, iseloomustab bolševistliku parteilisuse printsiibi järjekindel rakendamine. Objektivistlikud tendentsid, mis on kahjustanud mitmete ainekäsituse põhialustelt marksistlike ajaloolaste töid, on talle täiesti võõrad. Iga nähtuse analüüsimisel tõstab ta esile eelkõige selle klassilise sisu ja tähenduse.

*

Nagu näeme, on Pöögelmann käsitletud ajaloolaseid teemasid üsna rohkesti. Tema kirjutused üldajaloo ja NSV Liidu ajaloo üldküsimumuste valdkonnast on kompilatoorse iseloomuga. Käsitledes Eesti ajaloo uuemaid perioode, on ta aga teinud teedrajava tähtsusega uurimuslikku tööd. Eesti tööliklassi võitluse ajaloo esialgsel läbitöötamisel enne Nõukogude võimu taastamist Eestis olid Pöögelmannil vaieldamatult kõige suuremad teened. Tema kõige tähtsamate uurimuslikku laadi tööde hulka kuuluvad mitmed 1905.—1907. aasta revolutsiooni kohta avaldatud materjalid, artikkel «1917. aasta revolutsioon Eestis» ning brošüürid majanduskriisi ja fašistliku diktatuuri esimeste aastate kohta Eestis. Eestit käsitlevas osas sisaldab uurimuslikke tulemusi ka tema «Klassivõitluse ajalugu». Paljudes küsimustes on hilisem uurimistöõ kõigiti kinnitanud Pöögelmanni seisukohtade õigsust.

⁵⁹ H. Pöögelmann, Kalevipoja juubeli puhul. Edasi IV, Tallinn, 1911, lk. 42.

⁶⁰ «Leegid», 1932, nr. 6/7. Avaldatud ka kogumikus «Kirjanduslikult rindelt».

⁶¹ H. Pöögelmann, Sealt, kus «nüüd vabadus lindprii». «Kommunismi Teel», 1936, nr. 3, lk. 37.

⁶² Sealsamas, lk. 43.

On arusaadav, et sammudes uusi radu ning rajades tõeteed kodanlike võltskontseptsioonide padrikus, võis ka marksistliku teooria omandanud ja revolutsioonilises võitluses karastunud autor mõnikord eksida. Ajal, mil NSV Liidu ajaloo üldprobleemide käsitlemisel esines veel küllalt eksei-seisukohti, oli see mõnikord paratamatugi. Ka ei olnud Pöögelmannil kaugeltki alati kasutada kõiki vajalikke allikmaterjale. Asjaolu, et autor sellest hoolimata suutis tema poolt käsitletud probleemide valdavas osas anda õige lahenduse, väärrib seda kõrgemat hindamist.

Võitluses kodanlike väärkontseptsioonide vastu omandasid Pöögelmanni ajalooainelised uurimused sageli terava poleemilise iseloomu. Kuid Lenini eeskujul ei piirdunud Pöögelmann sel puhul vastaste seisukohtade ümberlökkamisega, vaid andis ka käsitletavate probleemide omapoolse positiivse lahenduse.

Pöögelmanni tööd ajaloo alalt tõendavad veenvalt, et sel ajal, kui Eestis võimutses natsionalistlik kodanlus, leidsid juba oktoobrieesel perioodil eesti ajaloolise mõtte arengus (V. Kingissepa, V. Buki, H. Pöögelmanni enda, osalt ka Ed. Vilde ja mõnede teiste autorite töödes) esinenud marksistlike hinnangute alged tunduva edasiarenduse Nõukogude Venemaal ilmunud väljaannetes. Ajalooküsimuste ümber hargneva ideoloogilise võitluse pealiin ei eraldanud seega sellelgi perioodil mitte üksikuid kodanlike ajaloolaste rühmitusi, vaid vastandas ühelt poolt kodanlike ja teiselt poolt marksistlike ajaloolaste leeri. Eesti nõukogude ajalooteaduse arenguks on 1920.—1930-ndate aastate marksistlike ajaloolaste, eelkõige H. Pöögelmanni tööd tõhusalt kaasa aidanud.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
8. IV 1958

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Х. ПЕГЕЛЬМАНА

К. В. Лайгна,

кандидат исторических наук

Резюме

Видный эстонский революционер, один из основателей Коммунистической партии Эстонии Ханс Пегельман (1875—1938) был также одним из первых марксистских историков Эстонии. Основные его труды были опубликованы в 1920—1930-х годах в Ленинграде. Хотя на Пегельмана и оказала некоторое влияние так называемая школа Покровского, он все же сумел избежать ряда ошибок, свойственных ученикам Покровского, в частности трактовки истории как политики, опрокинутой в прошлое.

Труды Пегельмана, посвященные вопросам всеобщей истории (истории Парижской Коммуны и др.) носят компилятивный характер, но они ценны с точки зрения правдивого изложения классовой борьбы.

В области истории Эстонии Пегельман сосредоточил основное внимание на вопросах истории революционного движения в Эстонии, начиная с первых крупных стачек в Эстонии в последние десятилетия XIX века и кончая вопросами борьбы трудящихся против фашистской диктатуры Пятса-Лайдонера.

Несколько работ Пегельман посвятил революции 1905—1907 годов в Эстонии. Будучи сам активным участником этой революции, он оставил нам свои воспоминания о революции 1905 года, а также написал ее историю. Данное им изложение событий апогея революции представляет собой большую ценность и в наши дни. Автор разоблачает буржуазных фальсификаторов истории, пытавшихся использовать наследие революции в интересах класса буржуазии.

Обилие фактов, конкретная и принципиальная оценка отдельных событий характеризуют брошюры и статьи Пегельмана, посвященные периодам Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны в Эстонии. В них он разоблачает антинародные махинации эстонской буржуазии и показывает, как она использовала национальный флаг в своих эксплуататорских интересах.

Из работ, тракующих вопросы экономического развития и классовой борьбы в период диктатуры националистической буржуазии, следует особо выделить брошюры «Экономический кризис в Эстонии» (1932) и «Два года фашистской диктатуры в Эстонии» (1936). Эти труды представляют собой хороший пример сочетания научно-исследовательской работы и политической пропаганды. Путем тщательного анализа экономики буржуазной Эстонии автор доказывает, что коренное улучшение материального положения трудящихся произойдет лишь после свержения буржуазной диктатуры.

Помимо вопросов политической истории и истории народного хозяйства, Пегельмана интересовали и проблемы истории эстонской культуры, в частности истории литературы. Будучи сам видным пролетарским поэтом, он своими статьями во многом содействовал марксистской переоценке культурного наследия эстонского народа.

Для Пегельмана как историка-марксиста характерно последовательное применение принципа большевистской партийности. При анализе прошлого он подчеркивал классовую сущность освещаемых им вопросов истории и вскрывал их значение для классовой борьбы.

Наследие историка Пегельмана является убедительным доказательством того, что эстонская марксистская историческая мысль, зачатки которой появились уже в предоктябрьский период, в годы господства в Эстонии буржуазно-националистической диктатуры активно развивалась в Советском Союзе. Она развивалась в борьбе во взглядами эстонских буржуазных историков, по-разному трактовавших вопросы истории Эстонии, но единодушно выступавших против марксизма.

Исторические труды Х. Пегельмана не потеряли своей актуальности и в наши дни и являются ценным вкладом в историческую науку Советской Эстонии.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
8 IV 1958

HANS PÖÖGELMANN ALS HISTORIKER

K. Laigna

Zusammenfassung

Der hervorragende estnische Revolutionär Hans Pöögelmann (1875—1938), einer der Gründer der Kommunistischen Partei Estlands, hat auch bei der marxistischen Darstellung der Geschichte des estnischen Volkes Pionierdienste geleistet. Seine wichtigsten historischen Werke hat er in den zwanziger und dreissiger Jahren unseres Jahrhunderts in Leningrad abgefasst. In ihnen sind einige Einflüsse der sogenannten «Pokrowskischen Schule» bemerkbar, doch hat Pöögelmann mehrere falsche Anschauungen der Anhänger Pokrowskis, insbesondere die Traktierung der Geschichte als Politik in bezug auf die Vergangenheit, vermieden.

Pöögelmanns Werke auf dem Gebiete der allgemeinen Geschichte (Darstellung der Geschichte der Pariser Kommune u. a.) tragen kompilatorischen Charakter. Die wahrheitsgetreue Schilderung der Klassenkämpfe macht sie jedoch wertvoll.

Auf dem Gebiete der estnischen Geschichte hat Pöögelmann die Forschung mehrerer Fragen eingeleitet. Mit besonderer Vorliebe behandelte er die Geschichte der revolutionären Bewegung.

Der Geschichte der Revolution in Estland in den Jahren 1905 bis 1907 hat Pöögelmann mehrere Broschüren und Aufsätze gewidmet. Er war aktiver Teilnehmer der revolutionären Kämpfe und hat uns seine Erinnerungen hinterlassen. Wertvoll sind auch die Resultate seiner Forschungsarbeit, insbesondere die Darstellung der Ereignisse im Höhepunkt der Revolution. Er entlarvt bürgerliche Geschichtsfälscher, die den Entwicklungsgang der Ereignisse entstellten.

Pöögelmanns Werke, die sich mit den Begebenheiten in Estland während der Grossen Sozialistischen Oktoberrevolution, der Periode der ausländischen Intervention und des Bürgerkrieges befassen, sind durch die Fülle der angeführten Tatsachen und durch ihre konkrete und prinzipielle Bewertung gekennzeichnet. Der Verfasser zeigt das wahre Gesicht der estnischen Bourgeoisie und enthüllt ihre Bestrebungen, die Nationalfahne zur Tarnung der Klassengegensätze auszunutzen.

Unter den Schriften, die die Periode der bürgerlichen Diktatur in Estland behandeln, verdienen die Broschüren Pöögelmanns «Die Wirtschaftskrise in Estland» (1932) und «Zwei Jahre faschistischer Diktatur in Estland» (1936) besondere Hervorhebung. Die

Aufgabe der Verknüpfung politischer Propaganda mit wissenschaftlicher Forschung ist in diesen Schriften vorzüglich gelöst worden. Durch eine gründliche Analyse der Tatsachen der ökonomischen Entwicklung beweist der Verfasser, dass die Voraussetzung einer Besserung der materiellen Lage der Werktätigen in der Abschaffung der Diktatur der Bourgeoisie liege.

Pöögelmann, der auch als proletarischer Dichter bekannt ist, hat ausser den Fragen der politischen Geschichte und der Wirtschaftsgeschichte auch mehrere Fragen der Kulturgeschichte, insbesondere der Geschichte der Literatur behandelt und damit auch zur marxistischen Umschätzung des estnischen kulturellen Nachlasses beigetragen.

Das Prinzip der bolschewistischen Parteilichkeit hat Pöögelmann folgerichtig angewendet. Bei der Analyse jeder Begebenheit betont er ihr Klassenwesen und ihre Klassenbedeutung.

Pöögelmanns Nachlass ist ein Beweis dessen, dass die bereits vor der Oktoberrevolution begonnene Arbeit an der marxistischen Beleuchtung der wichtigsten Ereignisse der Geschichte Estlands in Sowjetrußland schon gute Resultate erzielt hatte, während in Estland noch die Diktatur der Bourgeoisie herrschte. Die estnische marxistische Geschichtsforschung entwickelt sich im Kampfe gegen die Konzeptionen der bürgerlichen Historiker, die — gleichwohl sie unter sich in vielen Fragen uneinig waren — gegen den Marxismus gemeinsam auftraten.

Pöögelmanns historische Schriften sind auch heutzutage noch aktuell und für die Historiographie Sowjetestlands von grossem Wert.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 8. April 1958